

cáfolat Az ellenfél érvelésével kapcsolatos alapművelet, annak ~a.

A ~ valójában kritika: a kritika szó eredeti jelentése szétválasztás. Az ellenfél érvelésében szét kell választani a fontosat és a kevésbé fontosat. A jó ~hoz meg kell érteni az ellenfél érveit. A ~, ellenvetés módszerei a következők:

1. Kisebbités: az ellenfél kifogásai erejének csökkentése.
2. Kétkedés: a felhozott érvek hitelessége iránti bizalmatlanság.
3. Tagadás: az ellenvetés vagy vád egyenes visszautasítása.
4. Vizsontellenvetés: az emelt vád közvetlen visszafordítása a támadóra.
5. Rámutatás: figyelmeztetés az ellenfél okfejtésének helytelen voltára.
6. Fenntartás: föltételesen elfogadott ellenvetés, későbbi alapos ~tal.
7. Pótlás: a szándékos elhallgatás felfedése.
8. Figyelmeztetés: a bizonyítás megkövetelése.

célhatározó Mondatrész, amely azt fejezi ki, hogy az alaptagban megnevezett cselekvés, történés, létezés milyen cél elérésére irányul. A ~ kérdését és jellegzetes ragját tekintve hasonlít az → okhatározóra, az okhatározó azonban előzményhatározó, a ~ viszont a véghatározók közé tartozik. Az okhatározóban megjelölt körülmény(ek) ugyanis időben megelőzi a cselekvést. A ~ban megjelölt körülmény (a cél) viszont még nem áll fenn a cselekvés, történés lefolyásakor, vagyis időben ezután következik, például: küzd a jó eredményért. A két határozó tehát többnyire világosan elkülönül egymástól. A célhatározó kifejezhető ragos és névutós → főnévvel, főnévi névmással; → főnévi igenévvel és határozói névmással. A ragos főnevek közül leggyakoribb az -ért (elindultam a barátoméért). Egyéb ragjai a -ra/-re (meghív vacsorára) és a -nak/-nek (ez már csak porrongynak való). A névutók közül legjellemzőbb a *végett* (tanulás végett), *az után* (kenyér után jár), a *javára* (az emberiség javára tevékenykedik). Gyakran fejezi ki főnévi igenév (szórakozni jöttem ide).

cenzúra [lat.] (számbavétel, felügyelet, vizsgálat) Közvéleményformáló publikációk állami-, egyházi- és magánellenőrzése, főként politikai, vallási, erkölcsi szempontok alapján. Szigorú formája az előzetes ~, mely a nyilvánosságra hozatalt engedélyhez köti. Az utólagos ~ a már nyilvánosságra hozott terjesztéséről és megismerhetőségéről határoz. A ~ lehet állandó és alkalmi. Az ókor még csak az alkalmi ~t ismerte. A ~t intézményesített szervezet gyakorolja cenzora révén. Ha a ~ szabályait kihirdetett törvények vagy rendeletek szabályozzák, akkor nyílt. Az első ~intézmények Kínában keletkeztek. Európában az intézményesített ~ későn alakult ki. A 15. században a könyvnyomtatás és a reformáció hatására intézményesült. 1559-ben adta ki IV. Pál az egyházilag tiltott könyvek első jegyzékét, az Index librorum prohibitorumot, ezt

a 17. században követték a világi ~k. Az első magyarországi ~rendeletet 1524-ben II. Lajos hozta. A világi ~val egyidős az ellene való küzdelem, véglegesen Európában az 1848-as forradalmak söpörték el. 1848. március 15. első következménye a ~ eltörlése. A két világháború között korlátozott, a két világháború alatt szigorú ~ működött Magyarországon. A diktatúra idején – így Magyarországon is – 1948 és 1989 között működött a politikai ~. A sajtószabadság a demokrácia lényegi alkotóeleme.

cezúra → sormetszet

chanson [fr.] (dal) Tágabb értelemben a 15. századig minden nem latin nyelvű vallásos és világi témájú költemény a → trubadúrköltészetben (így például a → rondó, a → ballade). Szűkebb értelemben minden nem latin nyelvű, kizárólag világi témájú, strófikus szerkezetű, énekelhető epikai és lírai költemény a régi francia költészetben. Legszerűbb értelemben trubadúr-költészeti műfaj, amelynek témája a szerelem. Mai jelentése: könnyű műfajú, érzelmes daltípus.

chanson de geste [fr.] (ének hősi tettekről) Históriais ének, az ófrancia hősköltemények gyűjtőneve. Virágkora a 12–13. század. A ~-ek jó része Nagy Károly és utódai alatt élt főrangúak csatáit eleveníti meg. Történeti témái a Karoling-korból valók, s a győzelmek helyett a nagy vereségekről szól. A műfaj mélyén archaikus képzetek húzódnak meg, így a harcnak mint szakrális elemnek a kultusza. A ~-ekben három téma jelent meg: az egység utáni vágyakozás egy patriarchális uralkodó alatt; a nagyurak zendülései a királyi hatalom vagy egymás ellen, a lázadóvazallusi szolgálat ellen; a királyi hatalom vagy egymás ellen, a lázadóvazallusi szolgálat ellen. A ~-ek többnyire tízszótagú, hangsúlyos jambikus lejtésű sorokból állnak, terjedelmük néhány ezer sor. Hozzávetőlegesen 100 ilyen hősi ének született, közülük a leghíresebb a Roland-ének.

chef d'oeuvre [fr.] (fő mű) Mestermű, hibátlan tökéletességű alkotás, vagy valamely életmű fő műve, vagy valamely korszak, műfaj gyűjteménye, vagy egész nemzeti irodalom fő műve. Annak megítélése, hogy mi nevezhető ~-nek, függ a kortársi és irodalomkritikai ízléstől, az irodalmi divattól, továbbá a koronként változó esztétikai elvektől és az emberöltőkön át hagyományozódott tekintélytiszteltől. A megváltozott ítélet számos nevezetes példáját ismerjük: a halála után klasszikussá emelkedett Hölderlint; Rimbaud-t; Franz Kafkát kortársaik alig ismerték; Tompa Mihály költeményeit a kortársak Petőfi és Arany mesterműveihez mérték. (Madách Imre fő műve *Az ember tragédiája*; Ottlik Géza fő műve az *Iskola a határon*; Bulgakov fő műve *A Mester és Margarita*.)

Chevy Chase Angol-skót eredetű, négysoros, félrímes versforma. A páratlan sorok négy, a páros sorok három, anapestusokkal megzökkenett jambusból épülnek fel.

Van-e ott folyó és földje jó?

U U - / U - / - / U -

Legelőin a fű kövér?

U U - / U U - / U -

(Arany János: *A walesi bárdok*)

chiazmus [lat.] (keresztvezetés) Gondolatalakzat. → Ismétlés és megfordítás. Szintaktikai vagy szemantikai szempontból egymásnak megfelelő, de ellentétes szószervezetek szimmetrikus, egymást keresztvező elhelyezése, tükörképet adó rendben. Az ismétlés párhuzamra, a megfordítás ellentétre utal. A ~ a minősítések felcserélésén alapuló dinamikus alakzat:

Fény a lámpában, lámpa a fényben

(Weöres Sándor: *Egysoros versek XXIX.*)

Ne menj el, el ne menj

(Bartók – kórusmű)

Kovalovszky Miklós: *A Rozsdatemető stílusa a stílus rozsdatemetője* (tanulmány)

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer... (mesekedvet)

Gyakori az aforizmákban is:

A nő barátait elfelejti, szerelmeit soha.

A férfi szerelmeit elfelejti, barátait soha. (Hamvas Béla)

Nem mi mondjuk ki a szavakat, a szavak mondanak ki minket. (Dobai Péter)

Weöres Sándor: *Talizmán* (A verset teljes egészében a chiazmus szervezi.)

choriambus → kólon

cikk Publicisztikai műfaj. Megfontolt újságírói reagálás a társadalmi életben észlelhető jelenségekre és történésekre. A ~ nem szigorúan aktuális, bár természetesen ennek is a jelenhez kell kötődnie. A jelenségeket mélyebben és átfogóbban tárgyalja, sokoldalúan megvilágítja, teljességében mutatja be. Szerzői sok esetben nem hivatásos újságírók, hanem egy-egy terület szakértői, közéleti személyek. A cikkíró a vizsgált jelenséget nem a pillanatnyi helyzet, adottságok alapján méri fel, hanem távlatilag, tekintetbe véve a nagyobb összefüggéseket.

ciklus [gör.] (küklosz – kör) Azonos vagy hasonló tárgyú, hangulatú, többé-kevésbé egységet képező irodalmi művek csoportja. A szövegek önmagukban is értelmezhetők, de együtt magasabb rendű szövegegységet alkotnak. Akkor tekintünk ciklusnak irodalmi művet, ha legalább három részből áll (→ trilógia, → tetralógia).

Verses-epikus ciklus: Dante: *Isteni színjáték*, Arany János: *Toldi-trilógia*, Hunyadi-balladakör. Regényciklus: Balzac: *Emberi színjáték*, Proust: *Az eltűnt idő nyomában*, Thomas Mann: *József-tetralógia*, Móricz Zsigmond: *Erdély*, Tamási Áron: *Ábel*

Novellaciklus: Boccaccio: *Dekameron*, Chaucer: *Canterbury mesék*, Babel: *Lovashadsereg*, Mikszáth Kálmán: *A jó palócok*. Drámaciklus: Shakespeare királydrámái, Wagner: *Nibelung-tetralógia* Versciklus: Balassi Bálint: *Júlia-dalok*, Szabó Lőrinc: *Tücsökzene*, Petőfi Sándor: *Felhők*

cím Szellemi mű megnevezése, sokszor a tartalomra is utaló fogalommal, mondattal. A címadás viszonylag modern fejlemény, a könyvnyomtatással terjedt el. Az ókorban esetleges, a középkorban a művek kezdő és záró formulája szolgált ~ként. A címadás a 16. századtól vált gyakorlattá. A könyvnyomtatás elterjedésével reklám és azonosítás céljából váltak a ~ek megszokottá. Rabelais a népkönyvek ~ének stílusát követte *Gargantua és Pantagruel* című regényének címével: A hatalmas Gargantuának, Pantagruel apjának bámulatra méltó élete, melyet valamikor Alcofribas Nasier mester, a kvintesszencia kutatója foglalt írásba. A → hitvitázó irodalom meghökentő és képgazdag ~eket használt. A ~ek terjedelme a belső ajánlással akár 20-25 sor is lehet, amely egyben tartalmi kivonatként is szolgált. A ~ek megrövidítése a 18. században történt, a meginduló folyóiratok rövid, frappáns címet kaptak – *Spectator* (Szemlélő), *The Tatler* (A Fecsegő). A modern irodalomban a ~ek két nagy típusát különböztetjük meg. Az egyik a megnevező ~ (Esterházy Péter: *Hrabal könyve*, Jókai Mór: *Egy magyar nábob*). A másik a mondatszerű (Hrabal: *A városka, ahol megállt az idő*; Marquez: *Egy előre bejelentett gyilkosság története*). Verseknél a régi hagyományt felelevenítve sokszor az első sor válik címmé (Petőfi Sándor: *Reszket a bokor, mert...*). az avantgárd szerzők extravagáns címadásaikról híresek (Majakovszkij: *Nadrágban járó felhők*; T. Wolffe: *Kandírozott mandarinzelé-színű áramvonal*).

cirill írás Az óbolgár nyelv rögzítésére kialakított betűírás a 9. században. A görög, glagolita és saját betűk felhasználásával szerkesztette Metód egyik tanítványa. Összesen 43 betűből állt. A 11. századtól terjedt el a cirill (ósláv) írás. A 18. században egyszerűsítették. Szinte ugyanilyen az ukrán, a bolgár és a szerb ábécé.

comics → képregény

commedia dell' arte [ol.] (művészet; itt mesterség, hivatásos színjáték) Itáliában alakult ki a 16. században, hamarosan Európa-szerte elterjedt, s a 18. század közepéig az olasz színpad uralkodó játéktípusa volt. Döntő szerepet játszott a modern dráma és színjátszó stílus kialakításában a drámai műfajok minden területén. Az elnevezés kiemeli a ~ professzionista jellegét, elkülönítve a műkedvelő dilettánsoktól. A rögtönzés a játék szellemét, eredetiségét bontotta ki. Szövegvázatokból dolgoztak, ez volt a

vígjáték forgatókönyve. Nagy szerepe volt a gesztusoknak, a mozgásnak, ehhez képest a szöveg alárendelt szerepet játszott. A szöveg végleges formáját az előadáson nyerte el, ezért a színésznek leleményesnek, fantáziadúsnak kellett lennie. Nyelvi → kánonok alakultak ki – dialógusok, monológok –, amelyek segítették a rögtönzést. A téma a szerelem volt, amely számtalan bonyodalommal járt, a darab ezeknek az összegubancolódtott szálaknak a kibogozása. Jellemek helyett durván felvázolt típusok voltak láthatóak, kidolgozott volt viszont a jelmez, a maszk, a gesztus, a beszédmód. A színész mindig ugyanazt a típust testesítette meg. Az állandó szereptípusok: a szerelmesek (alakjuk a naiva és a hősszerelmes szerepkörében élt tovább), az apák (Pantalone – velencei patrícius, Dottore – bolognai jogászdoktor), a kapitány és a szolgák. A szolgák voltak a legnépszerűbbek (Brighella, Arlecchino, Pulcinella, Colombina), tulajdonképpen ők mozgatták az eseményszálakat. A ~ a 18. század közepe táján bizonyos fokig megmerevedett, maszkjai stilizált jelzésekké váltak, elvesztette társadalmi-politikai talaját, nem tudott olyan közeli és állandó kapcsolatot teremteni a mindennapok életével, mint fénykorában.

---

comment → réma

---

confessio → vallomás

---

copyright → szerzői jog

---

couleur locale [fr.] (helyi színezet) Egyes korok, események, színhelyek, tájak, társadalmi helyzetek megjelenítése során a jellegzetes egyedi vonást jelenti. A sajátos elemek kiemelésével növeli a mű közvetlen hitelességét. A kifejezést a francia romantikusok honosították meg az irodalomban, a → klasszicizmussal való szembenállásuk egyik megnyilatkozásaként. Az elvont formaelemeket követő klasszicizmust támadva a tér és idő konkrétságának fontosságát hirdették. Programszerűen Victor Hugo fogalmazta meg *Cromwell* című drámájának előszavában (1830). Hatott a → naturalizmusra és a → realizmusra.

---

családrégény Olyan régénytípus, amelynek középpontjában egy család több nemzedékének élete áll. Klasszikus formájában a polgári családok regénye. A ~ egyúttal nemzedékregény is, a nemzedékek egymásutánját, azok egyre kibékíthetlenebb különbségeit, konfliktusait ábrázolja. A ~ a hanyatlást, a válságtudatot is kifejezi (Thomas Mann: *A Buddenbrook-ház*, Roger Martin du Gard: *A Thibault-család*, Gorkij: *Artamonovok*).

csattanó Művet lezáró, hirtelen, váratlan befejezés. A feszültségkeltés az irodalmi művek sajátossága, minden várakozásunktól eltérő megoldást ~nak nevezhetünk. Ha humoros jellegű, még jobban érzékeljük. A komikus műfajokban a csattanószerű feszültségoldás sokszor leleplezéssel és felszabadító nevetéssel jár. Egyes műfajoknak állandó jellemzője: → epigramma, → anekdota, → aforizma, → vígjáték. Terjedelmi sajátosságoktól is függ: novellában gyakori, regényben ritkább. A → vicc nélkülözhetetlen eleme.

cselekmény Az epikus művek történetét, eseménysort beszélnek el úgy, hogy az eseményeket valamilyen szempont szerint összefüggésbe állítják, jelentéssel látják el. Lehet az események közt olyan összefüggés, hogy az új mozzanat az előző következménye, szükségszerű, logikus cselekvéslánc jön létre, az elemek ok-okozati összefüggésben állnak. Máskor egy ember élete vagy egy társadalmi folyamat áll a középpontban. A kalandregényben például maga a kaland az összetartó elem. A ~ lehet egy szálon futó (Kosztolányi Dezső: *Pacsirta*), több szálon futó (Molnár Ferenc: *A Pál utcai fiúk*), lehet mozaikszerű (Sánta Ferenc: *Húsz óra*).

csodás elem → deus ex machina

csonka rím Olyan → rím, amelynél nem a szóvég cseng egybe, hanem kettévágott szavak valamelyik vagy mindkét fele.

Lehet szóáthajlásos:

Én egész népemet fogom,
Nem középiskolás fokon
taní-
tani.

(József Attila: *Születésnapomra*)

Lehet elhagyásos:

Füstöl a tábornok
Csikorgó szeke-
Recsegő kere-
Köhögő mene-
Kürtöl a kolosszus

(Weöres Sándor: *A szörnyeteg koporsója*)

---

csonka tő Az a tő, amely a tővéghangzó lekopásával keletkezett (ház, kéz). Történeti kategória, a mai nyelvészek számára ez a ~ számít alapállapotnak.

---

csoportnyelv Az azonos foglalkozású és érdeklődési körű emberek nyelvhasználatá, amely elsősorban szóhasználatában tér el a köznyelvitől. A különböző foglalkozási ágak, szakmák, tudományok differenciálódása nyomán a szaknyelveknek hatalmas szóincse alakult ki. A szakszóincsek ma már a magyar szókészletnek nagyobb részét alkotják, mint a köznyelvi szavak.

A ~ek a legerősebben változó szókészlettel rendelkeznek.
